
*А.Г. Супрун,
кандидат філософських наук,
доцент Національного аграрного університету*

ПРОБЛЕМА ЛЮДИНИ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ЕКЗИСТЕНЦІЙНОЇ ТРАДИЦІЇ

Проблема людини в творчості українських філософів є далеко не буденним явищем, яке легко можна вписати в систему соціально-економічних, політичних та культурних відносин, що їх людина застає з народженням і покидає зі смертю. Звичайно, не слід заперечувати того, що в українській філософії проблема людини розглядається в контексті її соціально-економічних, політичних і культурних зв'язків, адже людина і народ, як цілість, являють собою носія тих відносин, в яких людина живе і творить, радіє і страждає, бореться і здобуває, перемагає і програє. Але це ще не визначає сутності феномена людини, бо все це скоріше є фактом, умовами, середовищем вияву та реалізації людського буття. То в чому ж тоді полягає сутність людини, яка не лише працює, думає, спить, їсть, читає, насолоджується життям тощо? Крім цього, є ще щось, що становить підвалини, основу людського єства. Це невидимі духовні пориви, творчі бажання, постійне тяжіння до чогось нового й долання старого, – той сутнісно-духовний, психологічний менталітет, який нічим не вимірюється і який виявляється на поверхні суспільного буття лише в об'явах (добрих чи злих). У творчості таких українських філософів, як Г.Сковорода, М.Гоголь, Т.Шевченко, Леся Українка та ін. наявне чітко виражене прагнення осягнути й осмислити глибинні основи людської сутності – ті основи, які визначають її екзистенційність, щось таємниче, невидиме, загадкове, але основоположне, джерельне, як своєрідний рушій дії, прагнень і мислення людини.

Екзистенціальна методологія філософського екзистенціалізму вказує на специфічність особистісного життя людини, її екзистенцію. Адже специфічність людини як унікальної істоти ("екзистенція") визначається Ж.-П. Сартром як "ніщо": "Екзистенція є те, що не є, і не є те, що є" [1, 9]. Таке дещо парадоксальне визначення означає лише ту загальновідому істину, що людський індивід, особистість, відрізняється від інших людей своїм внутрішнім духовним світом, який принципово не "схоплюється" ніяким об'єктивним спостереженням, хай навіть "озброєним" найновішими засобами сучасної техніки. Адже внутрішній світ людської особистості становлять, по-перше, її індивідуальний життєвий досвід, пам'ять, тобто її минуле – те, що вже не є, і, по-друге, бажання, задуми, проекти, плани, мрії тощо.

Отже, лише екзистенційна методологія може адекватно підійти до людської тематики, оскільки навіть природа, виробництво, біологічна будова організму беруться під кутом зору їх взаємозв'язку з людиною, в їх екзистенціальному вимірі.

Особливо ефективним має бути застосування екзистенціальної методології для пізнання України, українства, української історії та культури в силу близької дотичності цієї методології до змісту українського світоглядно-філософського менталітету.

Змістовне відновлення і відродження української національної культури, історії та інших сфер духовної життєдіяльності українського світу може отримати розмаїття екзистенціальних підходів. Особливо плідних наслідків слід шукати від використання методологічного потенціалу категорії "ментальності", оскільки лише в цьому напрямі можемо шукати змістовно-істинну відповідь на питання про критерії приналежності до української інтелігенції багатьох діячів культури, що писали польською або російською мовами (С.Оріховський, М.Гоголь, П.Юркевич та ін.), і, відповідно, приналежності їх творчих доробків до тієї чи іншої культури.

Екзистенціально-індивідуалістичні риси українського менталітету, що виростають, як ми вже відзначали, з особливостей способу життя наших пращурів, виявились співзвучними гуманістично-неоплатонічним орієнтаціям східного (візантійського) християнства з його спрямуванням на “внутрішню людину”, неповторність людського індивіда, особистості. Звідси увага і незмінний інтерес вітчизняних інтелектуалів до екзистенціально-гуманістичної тематики в агіографічній літературі (від києворуських любомудрів Іларіона, Феодосія Печерського, Кирила Турівського та ін. до полемістів XVI–XVII ст. і діячів Київської Академії), яскрава індивідуальна авторська позиція до полемічної літератури – літератури, в якій сформувався світоглядний феномен культури вітчизняного середньовіччя. Останній, своєю чергою, постає живильним джерелом класичної української світоглядної культури XVII–XIX ст. (від Г.Сковороди до Т.Шевченка). Отже, індивідуалістичність українського національного характеру мала, як бачимо, гуманістичне спрямування, тобто супроводжувалася повагою до іншої особистості, терпимістю і відкритістю. Цей дух терпимості та відсутність національної зарозумілості спадкувався згодом у характері козацтва і лишився в народі до сьогодні.

Інтерес до глибин людського єства, де містично таємничий всесвіт – мікрокосм, увібрав у себе всі сили макрокосму – Всесвіту, – саме таке філософське підґрунтя є найближчим українському екзистенціалізму, адже інтерес до людини – мікрокосму – має глибоке коріння в українській ментальності.

Українська екзистенційна традиція сповнюється символами життя, підноситься над зовнішнім світом і виступає резонатором людської душі, відгукується на душевний стан людини, стає дзеркалом її почуттів і бажань. Одними з першовідкривачів і яскравим прикладом наслідування цієї тенденції є Г.Сковорода, М.Гоголь, Т.Шевченко, Л.Українка, М.Коцюбинський та ін.

Сучасні українські дослідники визначили, що виникнення і становлення екзистенційного напрямку в Україні відбувалося у лоні сквородинської філософської традиції. Саме тут зароджуються перші пагони екзистенціалізму і символізму в українській культурі.

Основне поняття, яке з усіх боків аналізує Г.Сковорода у своєму вченні про людину, – це поняття “серця”. У цьому філософ спирається на основи біблейського вчення про серце. У людині найістотнішим є серце, говорить Г.Сковорода, воно є центром існування. Ця своєрідна метафізика людини є дуже близькою до біблейської антропології. У цьому аспекті поняття “душа” розглядає і М.Гоголь. “Душа”, “дух”, “серце” для нього, як і для Г.Сковороди, є поняттями одного смислового ряду. Саме в них полягає суть людини.

Головною темою творів М.Гоголя було питання сенсу і призначення людського життя. Він завжди прагнув пізнати душу людини. “Жива душа” – це критерій людяності, і саме це поняття є основним у його філософії. Гоголівські екзистенційні мотиви істотно перегукуються зі сквородинськими. Символізм Г.Сковороди переростає у М.Гоголя в той романтичний символізм, який виявляється в усій його подальшій творчості. Сквородинська філософська традиція була яскравим прикладом розквіту нової української філософської думки. Тут реалізувалася та життєва енергія, яка до М.Гоголя і після нього зумовила специфічні риси філософського мислення, притаманного українській культурі. Як Г.Сковорода, так і М.Гоголь були прихильниками еволюції особистості, морального самовдосконалення, оснований на християнських заповідях. Вони закликали дивитися не у “світле майбутнє”, а в самих себе, в особисті душевні “бездни”, щоб злякатися цього жаху, а не жаху перебудов суспільства, які відбувалися в усьому світі.

Одним із послідовників їхніх ідейних і творчих надбань був український поет і мислитель Т.Г. Шевченко.

У творчості Т.Шевченка, як і у М.Гоголя, проблема існування людини, її екзистенція, посідає центральне місце. Природа, історія, культура, релігія підпорядковані різним героям його творів, вони перебувають у центрі всього буття, від них відходять усі

інші смислбуттєві проблеми. Такий антропоцентричний підхід поета-мислителя засвідчує, що він цінує в людині передусім вічні загальнолюдські якості. Для нього не має значення, до якої нації належить людина, якої вона віри, соціального стану. Усім він бажає щастя, волі і правди. У “Молитві” Т.Шевченко просить господа: “А всім нам вкупі на землі єдиномисліє подай і братолюбіє пошли” [1, 102].

Отже, не варто було звинувачувати Т.Шевченка в націоналізмі у тому значенні цього слова, яке вживалося протягом багатьох років.

Екзистенційно-антропоцентрична проблематика у творчості Т.Шевченка найяскравіше виражається при змалюванні ним світу природи. Д.Чижевський відзначає, що для Т.Шевченка природа є чимось підрядним людині, резонатором або дзеркалом людських переживань: вдивляючись, вслухаючись у неї, людина чує і бачить лише себе саму. Природа відкликається на все, що діється в серці людини, відбиває внутрішнє життя людини в зрозумілих образах і символах. Пейзажна лірика поета є типово романтичною. Він майстерно оперує звуками і кольорами, уявою і чуттям, вони у нього наче живі. Людина і природа, природні явища і земля прагнуть гармонії, об’єднання окремих частин в єдине ціле. М.Гоголь і Т.Шевченко як істинні романтики захоплюються такими рисами української душі, як єднання з природою, закоханість у неї та її обоження. За допомогою природи зображується настрій людини та її душевний стан.

Порівнюючи природу і людське життя М.Гоголь доходить висновку, що в природі все відбувається в лад, мудро і гармонійно, тоді як у суспільстві панують безладдя і занедбаність. Скрізь неправда душі – сонний характер, нещирість, байдужість, чорнота душі та її змертвіння. Щоб поліпшити світ, виправити його, потрібно, насамперед, узятися за господарство не матеріальне, а людської душі.

Акцентуючи увагу на проблемі впорядкування життя, М.Гоголь, насамперед, наголошує на потребі привести до ладу свої душі, працювати над своєю душею, “яку сам Творець наш вважає за перл свого творіння” [2, 187]. Мертві, задубілі, холодні й пусті душі хлестакових і чичикових засмучували його. Він бачив, що їх з кожним днем більшає. І М.Гоголь, страждаючи, звертається до Бога: “Боже! Порожньо і страшно стає в Твоїм світі...” [2, 193].

Оживити ці мертві душі, роздмухати в душі людини вогонь, показати її душевну красу – таку мету ставить перед собою М.Гоголь. Він відкрито вступає у бій з усім потворним, що нівечить людські душі, а разом із тим – і весь соціальний устрій.

Вивчаючи людину в сутності свого існування – екзистенціальну людину, М.Гоголь, починаючи від “Вечорів на хуторі близь Диканьки” і завершуючи “Мертвими душами” та іншими пізнішими творами, зобразив в історичній і ментальній достовірності і мінливості “живу” людську душу, екзистенційну людину.

Що ж до творчих надбань Т.Шевченка і М.Гоголя, то можна стверджувати, що в розробленні релігійної проблематики вони стояли на позиціях антропоцентризму та екзистенціалізму. Філософську позицію цих мислителів можна назвати трагічним гуманізмом, хоча як романтики вони лишають людині шанс на здобуття кращого життя, хоча й у різні способи, адже стосовно церкви та її служителів у них були цілком протилежні погляди.

Щодо оновлення суспільства у М.Гоголя і Т.Шевченка були дещо різні позиції. Перший вбачав у засобах оновлення суспільства універсальні закони Божі, а другий – радикальні, революційні зміни, які має здійснити людина.

Аналізуючи творчість М.Гоголя доходимо висновку, що він ні на крок не відходить від своєї мети, а саме: дослідження екзистенційної сутності людини та суспільства, застосовуючи своєрідний, філософсько-романтичний, естетичний метод. Не заперечуючи чеснот розуму і логічного пізнання, він надає перевагу серцю, душі й екзистенційному сприйняттю світу. Лише пізнання серцем дає глибинне розуміння інтелектуального. Душа і серце для мислителя є осередком і витокom індивідуальності людини, її унікальності.

М.Гоголь у своїй літературно-філософській спадщині простежує розвиток української людини і людини взагалі, починаючи із зображення славної козацької доби і завершуючи маніловими, плюшкіними і коробочками – “мертвими”, національно-мертвими душами, які втратили своє коріння і свою людську сутність.

Якщо простежити певний період творчості М.Гоголя і проаналізувати його епохальні твори – від “Вечорів...” до “Шинелі”, “Мертвих душі” і “Вибраних місць із листування з друзями”, то можна зрозуміти суть усього творчого шляху мислителя. Аналізуючи ці твори як одні з основних складових філософської системи письменника, можемо чіткіше побачити проблеми, поставлені ним щодо екзистенційних, антропологічних, філософських і релігійних поглядів. У них простежується еволюція світогляду автора (від ранніх творів і до останніх серйозних роздумів) у напрямі розуміння вічного і трансцендентного. Ще від самого початку своєї творчості він акцентував увагу на екзистенційно-антропологічній проблематиці, а згодом дійшов до проблем духовного, зокрема, душі людини – її екзистенції.

Отже, філософські погляди названих українських мислителів можна залічити до екзистенційного напрямку філософії. Майже космічного значення вони надають людині з її моральними цінностями. Як ми вже відзначали, людина була і є центром філософії, всі її проблеми вирішуються, здебільшого, не через науку, а через душу людську, її духовне єство, культуру, мистецтво, яке є началом вищого діяння і складовою сутності життя. На місце безликих понять ставляться глибоко приховані відчуття, емоції як справжній зміст творчого акту, який знаходить свій неповторний вияв у прийнятій суспільством системі життя. Зображується перехід від досконалості мистецтва до досконалості буття. Звідси є зрозумілою мета їх творчості, а саме – оживити душу не розумом, а волею, сердечним чуттям, виявом яких є поезія і мистецтво. Своє справжнє покликання українські мислителі вбачають у пробудженні людських душ, у тому, щоб не дати деградувати ще палаючому вогнику справжньої людяності. Саме ці мотиви є типовими для характеристики всієї української культури, адже це стосується її особливих християнських засад.

Гідною продовжувачкою своїх попередників була видатна поетеса Леся Українка. Своєю творчістю вона робить доленосні висновки, прагнучи досягнути екзистенційну сутність природи життя як реальності. Справді в реальному бутті людина, засліплена своїми найближчими егоїстичними бажаннями, зовсім не задумується над даром життя взагалі і, прагнучи досягнути свою мету, іде шляхом зневажання, нівечення і навіть нищення іншого життя, життя людського.

Людина і все, що існує, живе в природі, і з чим органічно пов’язується буття людини є життям, а поза життям (усім живим) є лише нежива (мертва) природа. Володіючи життям, а точніше – будучи життям, що є найбільшим даром і цінністю, людина крізь призму життя тлумачить усе інше як певну цінність, бо поза життям усе інше не має вартості для людини. Адже в самому житті прихована найбільша цінність, а оскільки само по собі життя є цінністю, то радість життя є безперечною цінністю, незаперечним щастям для людини. Найголовніше полягає в тому, чи розуміє людина радість і щастя життя (свого життя та життя ближнього)?

У контексті екзистенційного виміру сутності людини Леся Українка вирізняє ядро в людському єстві, яке формує “людяне в людині”, що є незаперечною цінністю. “Людяне в людині” – це той зміст духовності, без якого властиво немає людини, а є лише жива істота як біологічне явище, прикрите певною соціальністю, оскільки все-таки живе в суспільстві. Зміст “людяного в людині” різнобічний, він визначається не лише сприйняттям обставин, відносин, життєвих подій, що є рівнем буденної свідомості, а й, насамперед, високою свідомістю, осмисленням і розумінням духовних цінностей – з цього і виростають багатства життєтворчих ідей та ідеалів, які роблять людину людиною і скеровують її мислення і діяльність на утвердження цих цінностей у реальному бутті.

З'ясовуючи питання “людяного в людині” Леся Українка наголошує на тих потаємних первнях, які приховані в духовній сутності людини, які на поверхні життя виступають як одвічні ідеали братерства, рівності й свободи, первісно постають як начебто невід’ємні сутнісні атрибути людського ества і природно-психологічні умови її існування. Поетеса підкреслює це у вірші “Мій шлях”:

“Коли я погляд свій на небо звожу, –
Нових зірок на йому не шукаю,
Я там братерство, рівність, волю гожу
Крізь чорні хмари вгледіти бажаю, –
Тих три величні золоті зорі,
Що людям сяють безліч літ в горі” [2, 87].

Чому Леся Українка, як і, зрештою, кожна людина, зводить свій погляд на небо в пошуках зірок братерства, рівності і свободи? А тому, що ці первні, які даються людині з її народженням як потаємні вимоги її існування, в ранньому житті частково або зовсім не зустрічають адекватного ставлення. Адже сама людська природа – і біологічна і соціальна – потребує для свого існування спілкування із собі подібними саме на ґрунті братерства, рівності і свободи як природними правами. Якщо ж у реальному житті людина чи народ не мають таких засад, як братерство, рівність і свобода, то людська природа, в якій затаєно ці первні як вимоги її буття, вступає у суперечність із реальним життям, в якому є насильство, нерівність, ворожнеча. Це і є конфлікт між людиною і суспільством, народом і режимом. Ось тому під впливом цього конфлікту приховані, але заспокоєні і ніби дрімаючі первні збуджуються до стихійної підсвідомої дії, активізуються та штовхають людину на пошуки зірок братерства, рівності й свободи, прагнучи утвердити їх у реальному житті, щоб своєму фізичному і духовному еству створити умови для повновартісної самореалізації. І лише тоді, коли людина усвідомлює свою потребу в реалізації принципів братерства, рівності і свободи як природних прав, починається її дія осмислена, цілеспрямована, творча.

“Людяне в людині” – це усвідомлення вселюдських ідеалів, серед яких поетеса вирізняє ідеал свободи – свободи людини і свободи народу. Свобода – це не “манна”, яка дарується людині ззовні. Це внутрішня життєва вимога людського ества, без реалізації якої людина просто в’яне, пропадає, бо тільки животіє, вегетує. Свобода – це вияв сутнісного прагнення людського “Я” сприймати і тлумачити світ таким, яким він є. Це вільне творче дихання людської душі, найблагородніші сподівання людського серця, найправдивіше мислення і діяння людського розуму в пошуках істини. Свобода – це відкрита й необмежена самореалізація людської сутності.

У річищі “людяного в людині” як вияв екзистенційного самовизначення людини є її природне прагнення до щастя. Звісно, щастя як певний душевний стан радості, задоволення, насолоди, блаженного спокою нерозривно пов’язується із свободою, оскільки не може бути щасливою людини поневолена, пригнічена, покривджена, поставлена в становище невольника. Водночас щастя, почуття щасливості ґрунтуються на морально-етичних засадах: у всіх випадках щастя мусить бути пройняте моральністю, моральною чистотою. Не може бути щасливою аморальна людина, її щастя – ілюзорне, обманливе, воно – нещастя.

Здійснивши аналіз творчого доробку Г.Сковороди, М.Гоголя, Т.Шевченка та Лесі Українки в контексті проблем людського існування, доходимо висновку, що український екзистенціалізм має дуже дотичну до західної, але самостійну й оригінальну філософську концепцію, яка ґрунтується на особливих ментальних рисах українського народу.

Проблема екзистенційної сутності людини у творчості означених філософів є багатоаспектною і багатоликою. Розкриваючи її, українські митці зосереджують свою увагу, насамперед, на цінності феномену життя. Проблема людини та екзистенційності її буття вирішується у творчості цих мислителів у проекції на самоаналіз авторами

екзистенційності свого власного життя і на розкриття екзистенційності людського ества у річищі життя народу. Це було справді нове бачення людини, її світогляду і життєвої місії, яке характерне для подальшого розвитку всієї української філософської думки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бичко А.К., Бичко І.В. Феномен української інтелігенції. Спроба екзистенціального дослідження. – К.,1995.
2. Гоголь М.В. Мертві душі // Гоголь М.В. Твори: У 8-ми тт. – Кишинев, 1985. – Т. 5.
3. Історія філософії України. Хрестоматія. – К.,1993.
4. Леся Українка. Мій шлях // Леся Українка. Твори: У 10-ти тт. – К., 1963. – Т. 1.
5. Маланюк Є. М.Гоголь // Книга спостережень. – Торонто, 1962.